

INKLYUZIV TA'LIM TUSHUNCHASINING PEDAGOGIK VA IJTIMOIY MOHIYATI

Madixanova Barno

- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi ijtimoiy milliy agentligining Andijon shahar boshgarmasi tizimidagi Andijon shahar 12-sonli ixtisoslashtirilgan maktab. Kuni uzaytirilgan guruh tarbiyachisi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18428097>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25-yanvar 2026 yil
Ma'qullandi: 27-yanvar 2026 yil
Nashr qilindi: 30-yanvar 2026 yil

KEYWORDS

inklyuziv ta'lim, teng imkoniyat, ijtimoiy adolat, kamsitmaslik, alohida ta'lim ehtiyoji, ta'lim muhitini moslashtirish, universal dizayn, differensial o'qitish, maktab madaniyati, ijtimoiy integratsiya.

ABSTRACT

Inklyuziv ta'lim zamonaviy ta'lim siyosati va pedagogik amaliyotda "hamma uchun sifatli ta'lim" g'oyasini ro'yobga chiqaruvchi asosiy mexanizmlardan biri sifatida qaraladi. Mazkur maqolada inklyuziv ta'lim tushunchasining pedagogik va ijtimoiy mohiyati nazariy-metodologik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida inklyuziyaning shakllanishi, maxsus ta'lim va integratsiya yondashuvlari bilan chegaradosh jihatlari, "tenglik" va "adolat" kategoriyalari bilan bog'liqligi yoritiladi. Kontent va konseptual tahlil natijalari inklyuzivlikning pedagogik mazmuni, avvalo, ta'lim dizaynini moslashuvchan qurish, to'siqlarni bartaraf etish, o'qitish metodlarini diversifikatsiya qilish va baholashni rivojlantiruvchi mexanizmga aylantirish orqali namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Ijtimoiy mohiyat esa kamsitmaslik, ijtimoiy integratsiya, fuqarolik ishtiroki hamda jamiyatda tolerantlik va hamjihatlik madaniyatini mustahkamlash bilan izohlanadi. Maqolada inklyuziv ta'limni ta'lim sifati va ijtimoiy adolatni birlashtirgan integrativ strategiya sifatida talqin qilish asoslanadi, shuningdek, milliy kontekstda huquqiy poydevor va amaliy amalga oshirish sharoitlariga oid muhokamalar keltiriladi.

Zamonaviy jamiyatda ta'lim faqat bilim va ko'nikmalarni uzatadigan tizim bo'lib qolmay, balki inson huquqlarini ro'yobga chiqaradigan, ijtimoiy tenglikni ta'minlaydigan va barqaror taraqqiyotga xizmat qiladigan institut sifatida tobora kuchayib bormoqda. Ta'limning sifati endilikda o'quvchilar qanchalik yuqori natijaga erishgani bilangina emas, balki bu natijalarga kimlar, qanday sharoitda va qaysi imkoniyatlar orqali yetib borgani bilan ham baholanadi. Ta'lim tizimida ayrim guruhlarning muntazam ravishda chetda qolishi, imkoniyati cheklangan bolalarning ta'limdan uzilishi, ijtimoiy-iqtisodiy farqlar ta'sirida ta'lim natijalarining keskin tabaqalanishi jamiyat taraqqiyotiga to'siq bo'ladigan omillar qatoriga kiradi. Shu nuqtai nazardan, inklyuziv ta'lim g'oyasi ta'lim tizimining muhim modernizatsion yo'nalishi sifatida maydonga chiqadi.

“Inklyuziv ta’lim” atamasi ko‘pincha alohida ehtiyojli bolalarning umumta’lim maktablariga qo‘shilishi bilan chegaralanib talqin qilinadi. Bunday tor talqin inklyuziyaning asl mohiyatini to‘liq ochib bera olmaydi. Inklyuzivlik o‘quvchini muammoga tenglashtirmaydi; aksincha, ta’lim muhitida mavjud to‘siqlarni aniqlab, ularni bartaraf etishni asosiy vazifa sifatida ko‘radi. Bu yondashuv “tibbiy model”dan “ijtimoiy model”ga o‘tish bilan hamohangdir: qiyinchilikning manbai shaxsning o‘zida emas, balki muhitning moslashmaganida, kommunikatsiya va didaktik dizaynning bir xilligida, baholashning selektiv xarakterida, ijtimoiy munosabatlar va stereotiplarda ko‘riladi. Shunday ekan, inklyuziv ta’lim tushunchasi faqat “joylashtirish” (placement) emas, balki ta’limning mazmuni, metodikasi, boshqaruvi va madaniyatini qayta tashkil etishni anglatadi.

Inklyuziv ta’limning dolzarbligi xalqaro miqyosda ham, milliy darajada ham kuchayib bormoqda. Salamanka bayonoti ta’lim tizimlarini farqlilikni qabul qiladigan va barcha bolalarga umumiy maktablarda ta’lim olish imkonini beradigan yo‘nalishda isloh qilish zarurligini ta’kidlagan bo‘lsa, BMT Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiyasi ta’limning kamsitmaslik asosida tashkil etilishi va inklyuziv tizimga o‘tishni davlatlarning majburiyati sifatida mustahkamladi [1; 2]. O‘zbekiston kontekstida esa “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun doirasida ta’lim olishda teng huquqlilik va kamsitmaslik tamoyillarining mustahkamlanishi [3], alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini takomillashtirishga qaratilgan qaror orqali 2020–2025-yillarda inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasining belgilanishi [5], shuningdek, nogironligi bo‘lgan shaxslar huquqlarini kafolatlovchi milliy qonun hujjatlari [4] inklyuziyaning institutsional poydevorini shakllantirishga xizmat qiladi. Bularning barchasi inklyuziv ta’limni nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy siyosatning ustuvor yo‘nalishi sifatida ham talqin etishni taqozo etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi inklyuziv ta’lim tushunchasining pedagogik va ijtimoiy mohiyatini nazariy tahlil qilish hamda inklyuzivlikni ta’lim sifati va ijtimoiy adolatni birlashtirgan integrativ strategiya sifatida asoslashdan iborat. Tadqiqot vazifalari inklyuziv ta’limning konseptual chegaralarini aniqlash, uning pedagogik mazmunini didaktik dizayn va baholash mantiqi orqali yoritish, ijtimoiy mohiyatini esa kamsitmaslik va integratsiya natijalari doirasida izohlash, shuningdek, milliy kontekstda joriy etish sharoitlarini muhokama qilishni qamrab oladi.

Tadqiqot nazariy-metodologik xarakterga ega bo‘lib, unda kontent-tahlil, konseptual tahlil va qiyosiy yondashuv usullari uyg‘unlashtirildi. Kontent-tahlil asosida inklyuziv ta’limga doir asosiy xalqaro hujjatlar va konseptual matnlar, xususan, Salamanka bayonoti, BMT Konvensiyasi hamda UNESCOning inklyuziya va ta’lim sifati bo‘yicha hisobotlari mazmuniy jihatdan tahlil qilindi [1; 2; 7]. Konseptual tahlil usuli “inklyuziv ta’lim” terminining semantik qamrovi, uning “integratsiya”, “maxsus ta’lim”, “teng imkoniyat” va “adolat” tushunchalari bilan munosabatini aniqlashga yo‘naltirildi.

Normativ-huquqiy tahlil yordamida O‘zbekiston Respublikasidagi ta’lim va nogironlik masalalariga doir asosiy qonunlar va strategik hujjatlarda inklyuzivlik tamoyillarining aks etishi o‘rganildi [3–6]. Tadqiqot empirik eksperiment yoki statistik hisob-kitoblarga tayanmagan bo‘lsa-da, mavjud nazariy yondashuvlar, xalqaro standartlar va milliy huquqiy asoslar kesishmasida inklyuziv ta’limning mohiyatini tushuntiruvchi konseptual modelni asoslashga intildi. Tadqiqot materiali sifatida monografiyalar, ilmiy maqolalar, xalqaro

tashkilotlar hisobotlari va normativ hujjatlar tanlandi; ular muammoning pedagogik (didaktik) va ijtimoiy (institutsional) qatlamlarini yaxlit ko'rishga yordam berdi.

Nazariy tahlil natijalari inklyuziv ta'lim mohiyatini ikki o'zaro bog'liq o'lchamda ko'rishni taqozo etadi. Pedagogik mohiyat ta'lim jarayonining dizayni, o'qitish metodikasi, baholash mantiqi va ta'lim muhitini tashkil etish orqali namoyon bo'ladi. Ijtimoiy mohiyat esa jamiyatda kamsitmaslik madaniyati, ijtimoiy integratsiya, fuqarolik birdamligi va ijtimoiy kapitalga ta'sir ko'rsatadigan natijalar bilan ifodalanadi. Ushbu ikki o'lcham bir-birini to'ldiradi: pedagogik o'zgarishlar ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlasa, ijtimoiy qadriyatlar va huquqiy kafolatlar pedagogik transformatsiyani barqarorlashtiradi.

Inklyuziv ta'limning pedagogik mohiyati, avvalo, o'quvchilar xilma-xilligini ta'lim jarayonining tabiiy holati sifatida qabul qilishga asoslanadi. O'quvchilar idrok tezligi, o'qish uslubi, til kompetensiyasi, motivatsiya, psixofiziologik xususiyatlar, ijtimoiy tajriba va madaniy kapital jihatidan farqlanadi. An'anaviy "bitta dastur-bitta talab" modeli bunday farqlilikni ko'pincha me'yoriy chetlanish sifatida qabul qilib, o'quvchilarning bir qismini sust o'zlashtiruvchi yoki moslashmaydigan guruh sifatida belgilab qo'yadi. Inklyuziv yondashuv esa farqlilikni resurs deb ko'radi: o'qitish jarayonini shunday loyihalash kerakki, turli ehtiyojlar "istisno" emas, balki didaktik dizaynning boshlang'ich sharti bo'lsin. Bu yerda universal dizayn va differensial o'qitish g'oyalari inklyuziv pedagogikaning "tili"ga aylanadi, chunki ular o'quv maqsadlarini saqlagan holda, o'qish yo'llari va topshiriqlar shaklini moslashtirish imkonini beradi.

Pedagogik mohiyatning muhim komponenti ta'lim muhitidagi to'siqlarni aniqlash va bartaraf etishdir. To'siqlar faqat pandus yoki lift kabi infratuzilmaviy omillar bilan cheklanmaydi; ular o'quv dasturlarining rigidligi, dars jarayonining monologikligi, stereotipik kutishlar, o'quvchi ovozining eshitilmasligi, kommunikativ muhitning yopiqligi, moslashtirilmagan baholash va psixologik xavfsizlikning yetishmasligi kabi ko'rinishlarda ham namoyon bo'ladi [9]. Shuning uchun inklyuziv ta'limda "moslashtirish" tushunchasi keng ma'noda qo'llanadi: topshiriqning murakkablik darajasini tartibga solish, o'qish vaqtini moslashtirish, taqdimot shaklini o'zgartirish, sensor yoki kommunikativ vositalardan foydalanish, individual va kichik guruh ishlari nisbatini qayta belgilash hamda o'quvchini qo'llab-quvvatlovchi xizmatlar bilan bog'lash kabi jarayonlar pedagogik mohiyatning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Inklyuziv ta'limning pedagogik mohiyati rivojlantiruvchi baholash logikasini kuchaytirishni ham nazarda tutadi. Baholash saralash va "me'yor"ga mosligini tekshirish vositasi bo'lib qolsa, u farqlilikni jazolovchi mexanizmga aylanadi, o'quvchi motivatsiyasini pasaytiradi va o'qitish jarayonini toraytiradi. Inklyuziv yondashuvda baholash o'quvchi rivojlanishini kuzatish, o'qitish strategiyasini moslashtirish hamda o'quvchini o'z o'sish dinamikasini anglashga yo'naltirish uchun xizmat qiladi. Formativ baholash va diagnostik kuzatuvlar o'qituvchiga o'quvchi qaysi bosqichda qiyinchilikka duch kelayotganini aniqroq ko'rsatadi; shu orqali "kamchilik"ni belgilash emas, "rivojlanish yo'lini topish" pedagogik mantiqqa aylanadi.

Pedagogik mohiyatning yana bir jihati maktab madaniyati va ko'p tarmoqli hamkorlikning mustahkamlanishi bilan bog'liq. Inklyuziv maktabda o'qituvchi, psixolog, logoped, defektolog, ijtimoiy pedagog, ma'muriyat va ota-onalar o'quvchi ehtiyojlarini kompleks ko'rish va qo'llab-quvvatlash maqsadida hamkorlik qiladi. Bunday hamkorlik

individual mas'uliyatni kamaytirish emas, aksincha, ta'lim jarayonini tizimiy boshqarish va resurslarni maqsadli yo'naltirishdir. Natijada o'quvchi uchun hurmatga asoslangan, xavfsiz va ishtirokni rag'batlantiruvchi sinf muhiti shakllanadi; bu esa inklyuziv ta'limning pedagogik mohiyatini mustahkamlaydi.

Inklyuziv ta'limning ijtimoiy mohiyati, avvalo, kamsitmaslik va teng imkoniyatlar prinsipining institutsional ifodasidir. Teng imkoniyat "hamma uchun bir xil" sharoitni emas, balki turli ehtiyojlarni hisobga olgan holda adolatli sharoit yaratishni anglatadi. Shu sababli inklyuziya ijtimoiy siyosat bilan bevosita bog'lanadi: resurslar taqsimoti, qo'llab-quvvatlovchi xizmatlarga kirish, axborot va kommunikatsiya imkoniyatlari hamda ijtimoiy himoya mexanizmlarining muvofiqlashtirilishi ijtimoiy mohiyatning asosiy ko'rsatkichlaridan biri bo'ladi. Bu yerda "adolat" kategoriyasi nafaqat deklarativ qadriyat, balki boshqaruv qarorlarini belgilovchi mezon sifatida namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy mohiyatning ikkinchi qatlami ijtimoiy integratsiya va hamjihatlik bilan ifodalanadi. Alohida ehtiyojli bolalarning tengdoshlar bilan bir muhitda o'qishi nafaqat ularning akademik va ijtimoiy rivojlanishiga, balki umumiy sinf jamoasining axloqiy-psixologik iqlimiga ham ta'sir qiladi. Empatiya, tolerantlik, o'zaro yordam va mas'uliyat kabi qadriyatlar real tajriba orqali shakllanadi. Uzoq muddatda bu jarayon jamiyatda ijtimoiy kapitalning ortishiga, mehnat bozorida inklyuziv amaliyotlarning kengayishiga va fuqarolik munosabatlarida farqlilikni qabul qilish madaniyatining mustahkamlanishiga zamin yaratadi. Shuning uchun inklyuziv ta'lim ijtimoiy barqarorlik va hamjihatlikni ta'minlashga xizmat qiladigan strategik instrument sifatida qaraladi.

Ijtimoiy mohiyatning uchinchi jihati fuqarolik ishtiroki va hamkorlikni kuchaytirishdir. Inklyuziv ta'lim samarali bo'lishi uchun ota-onalar, mahalla, nodavlat sektor va davlat institutlari o'rtasida muloqot va mas'uliyat taqsimoti talab etiladi. Bu jarayon ta'lim muammolarini faqat maktab doirasida emas, balki jamiyatning umumiy vazifasi sifatida ko'rishga olib keladi. Natijada "inklyuziv maktab" konsepsiyasi "inklyuziv jamiyat"ni qurishning amaliy maydoniga aylanadi, chunki u turli guruhlar o'rtasida hamkorlik, muloqot va o'zaro tushunishni kundalik amaliyotga aylantiradi.

Inklyuziv ta'limning pedagogik mohiyati doirasida "o'qish"ni faqat akademik natija sifatida emas, balki ishtirok va tegishlilik tajribasi sifatida ko'rish muhimdir. O'quvchi sinfdagi jarayonlarda o'zini kerakli, qabul qilingan va fikri inobatga olinadigan subyekt sifatida his qilsa, motivatsiya, o'zini boshqarish va muloqot ko'nikmalari kuchayadi. Shu sababli inklyuziv ta'limda ijtimoiy-emotsional qo'llab-quvvatlash, sinfda hurmatga asoslangan muomala, tengdoshlar hamkorligi hamda nizolarni zo'ravonliksiz hal etish amaliyotlarini rivojlantirish markaziy o'rin tutadi.

Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar inklyuziv ta'limning pedagogik mohiyatini kuchaytiruvchi qo'shimcha resurs bo'la oladi. Eshitish yoki ko'rish imkoniyatlari cheklangan o'quvchilar uchun subtitr, audioyozuv, ekran o'qigich, shrift va kontrastni sozlash, interaktiv topshiriqlar hamda individual tempda qayta ko'rish imkoniyatlari ta'limdagi to'siqlarni kamaytiradi. Biroq raqamli vositalarning o'zi avtomatik tarzda inklyuziyani ta'minlamaydi; ular o'qitish maqsadi, metodikasi va baholash mantiqi bilan uyg'unlashgandagina samara beradi. Shuningdek, internet va qurilmalarga teng kirish, raqamli savodxonlik va ma'lumot xavfsizligi masalalari hisobga olinmasa, raqamli tengsizlik inklyuzivlikka qo'shimcha to'siq bo'lib qolishi mumkin.

Inklyuziv ta'limning ijtimoiy mohiyatini chuqurroq talqin qilganda, uning iqtisodiy va demografik samaralari ham ko'zga tashlanadi. Ta'limdan chetda qolish yoki sifatsiz ta'lim bilan cheklanish keyinchalik bandlik, daromad va mustaqil hayot ko'nikmalariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Inklyuziv ta'lim esa "erta investitsiya" mantiqida ishlaydi: bolalik davrida sifatsiz ta'lim va qo'llab-quvvatlash xizmatlariga kirish kengaysa, keyingi bosqichlarda ijtimoiy qaramlik kamayadi, bandlik imkoniyatlari ortadi va jamiyatning inson kapitali yaxshilanadi. Shu bois inklyuzivlikka sarflangan resurslar ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy himoya tizimlari o'rtasidagi muvofiqlashgan siyosat orqali uzoq muddatli ijobiy natijalar beradi.

Olingan natijalar inklyuziv ta'limning pedagogik va ijtimoiy mohiyati bir butun tizim sifatida ishlashini ko'rsatadi. Biroq nazariy konsepsiyani amaliyotga ko'chirish jarayonida qarashlar, resurslar va boshqaruv mexanizmlariga oid muammolar yuzaga chiqishi tabiiy. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, inklyuzivlikning muvaffaqiyati ko'proq "texnik" vositalardan emas, balki maktab madaniyati va pedagogik e'tiqodlarning o'zgarishidan boshlanadi [9; 11]. Agar o'qituvchi farqlilikni ta'lim jarayonining normal sharti sifatida qabul qilsa, moslashtirishni "ortiqcha yuk" emas, balki didaktik mahorat ko'rsatkichi sifatida ko'radi; aks holda, infratuzilma yaxshilangan taqdirda ham inklyuziv natija cheklangan bo'lib qoladi. Shuning uchun inklyuziv ta'limni joriy etishda "munosabatlar va madaniyat" omili "resurslar" omili bilan teng darajada muhim.

Milliy kontekstda inklyuziv ta'limni rivojlantirish uchun huquqiy poydevor yaratilib borayotgani ijobiy omildir. Ta'lim va nogironlikka doir qonunlarda teng huquqlilik va kamsitmaslik tamoyillarining belgilanishi, shuningdek, inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi va yo'l xaritasining mavjudligi tizimiy rejalashtirishni kuchaytiradi [3-5]. Konvensiyaning ratifikatsiyasi esa inklyuzivlikni xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirish, monitoring va hisobotchilikni yo'lga qo'yish uchun muhim huquqiy-asos bo'lib xizmat qiladi [6]. Shu bilan birga, normativ hujjatlarning mavjudligi avtomatik ravishda amaliy natija bermaydi; ularni ta'lim jarayonining real kontekstiga moslashtirish, hududiy farqlarni hisobga olish va resurslarni maqbullashtirish talab etiladi.

Pedagogik nuqtai nazardan, inklyuziv ta'limning hal qiluvchi nuqtalaridan biri o'qituvchining professional tayyorgarligidir. Differensial o'qitish, universal dizayn, formativ baholash, ijtimoiy-emotsional qo'llab-quvvatlash, ota-onalar bilan hamkorlik va konfliktlarni konstruktiv boshqarish kompetensiyalari o'qituvchining kundalik amaliyotida integratsiyalashmasa, inklyuzivlik formal talablarga aylanib qolishi mumkin [10]. Shu bilan birga, o'qituvchidan barcha vazifalarni yakka o'zi bajarishini kutish ham real emas; inklyuziv ta'lim ko'p tarmoqli qo'llab-quvvatlash, muvofiqlashtirish va jamoaviy ishlashni talab qiladi. Demak, pedagog kadrlar tayyorlash tizimi ham, maktab ichidagi professional hamkorlik mexanizmlari ham inklyuziv maqsadga mos ravishda rivojlantirilishi zarur.

Ijtimoiy nuqtai nazardan, inklyuziv ta'lim oldida turadigan eng murakkab vazifalardan biri stereotiplar va stigma bilan bog'liq. Nogironlikni faqat tibbiy kategoriya sifatida ko'rish, "rahm-shafqat" paradigmasi yoki past kutishlar inklyuzivlikning huquqiy va pedagogik mazmunini so'ndiradi [2]. Shuning uchun inklyuziv ta'lim bilan bir qatorda inklyuziv kommunikatsiya, ommaviy axborot vositalarida to'g'ri tasvir, ota-onalar bilan ma'rifiy ishlar, maktab jamoalarida ijtimoiy-psixologik iqlimni mustahkamlash va diskriminatsiyani oldini olish amaliyotlari uyg'unlashgan holda olib borilishi lozim. Bunda ta'lim muhitining "hamma uchun ochiq" nafaqat tashkiliy, balki axloqiy-ijtimoiy norma sifatida ham qaror topadi.

Umuman olganda, inklyuziv ta'limni "ta'lim sifati" va "ijtimoiy adolat"ni birlashtirgan integrativ strategiya sifatida ko'rish eng maqbul yondashuvdir. Bu strategiya bir vaqtning o'zida o'qitish dizaynini moslashuvchan qiladi, kamsitmaslik tamoyillarini amaliy mexanizmlarga aylantiradi va ijtimoiy integratsiyani kuchaytiradi. Demak, inklyuziv ta'lim mohiyatini chuqur anglash va unga mos boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish zamonaviy pedagogika va ijtimoiy siyosat kesishmasidagi dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi.

Maqolada inklyuziv ta'lim tushunchasining pedagogik va ijtimoiy mohiyati konseptual tahlil qilindi. Pedagogik jihatdan inklyuzivlik o'quvchilar xilma-xilligini resurs sifatida qabul qilish, ta'lim muhitidagi to'siqlarni bartaraf etish, o'qitish dizaynini moslashuvchan qurish va baholashni rivojlantiruvchi vositaga aylantirish orqali namoyon bo'lishi asoslandi. Ijtimoiy jihatdan esa u kamsitmaslik, teng imkoniyat, ijtimoiy integratsiya va fuqarolik hamkorligini mustahkamlab, inklyuziv jamiyat qurilishiga xizmat qiladi. Kelgusida inklyuziv ta'lim amaliyotini chuqurlashtirish uchun pedagog kadrlar tayyorgarligini tizimli rivojlantirish, ko'p tarmoqli qo'llab-quvvatlash xizmatlarini kengaytirish hamda jamiyatda inklyuziv madaniyat va kommunikatsiyani kuchaytirish muhim yo'nalishlar sifatida qoladi

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. – Salamanca: UNESCO, 1994. – 48 p.
2. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. – New York: United Nations, 2006. – 35 p.
3. O'zbekiston Respublikasining Qonuni "Ta'lim to'g'risida" : O'RQ-637, 23.09.2020. – Toshkent, 2020.
4. O'zbekiston Respublikasining Qonuni "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida" : O'RQ-641, 15.10.2020. – Toshkent, 2020.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" : PQ-4860, 13.10.2020. – Toshkent, 2020.
6. O'zbekiston Respublikasining Qonuni "Nogironlar huquqlari to'g'risidagi Konvensiyani ratifikatsiya qilish haqida" : O'RQ-695, 07.06.2021. – Toshkent, 2021.
7. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education: All Means All. – Paris: UNESCO, 2020. – 512 p.
8. Mittler P. Working Towards Inclusive Education: Social Contexts. – London: David Fulton Publishers, 2000. – 192 p.
9. Slee R. The Irregular School: Exclusion, Schooling and Inclusive Education. – London: Routledge, 2011. – 208 p.
10. Meyer A., Rose D. H., Gordon D. Universal Design for Learning: Theory and Practice. – Wakefield: CAST Professional Publishing, 2014. – 320 p.
11. Ainscow M., Booth T., Dyson A. Improving Schools, Developing Inclusion. – London: Routledge, 2006. – 216 p.
12. Florian L. What counts as evidence of inclusive education? // European Journal of Special Needs Education. – 2014. – Vol. 29, No. 3. – P. 286–294